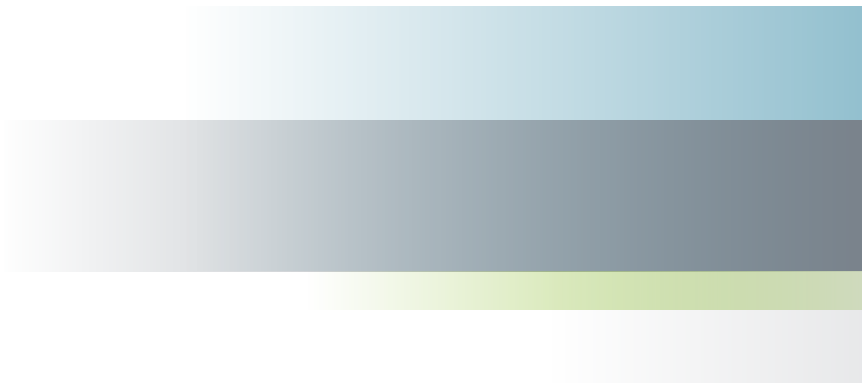

Economisch Bureau

kwetsbare klasse

De middenklasse op de
mondiale snelweg

Colofon

Redactie: Nico Klene, Hein Schotsman
Vormgeving en opmaak: xerox mediaservices
Beeld: Shutterstock
Druk: Boom & van Ketel grafimedia

© Copyright 2014 ABN AMRO Bank N.V. and affiliated companies ("ABN AMRO"). Alle rechten voorbehouden.

Dit document dient uitsluitend ter informatie en wij geven, hoewel het document is gebaseerd op informatie die betrouwbaar wordt geacht, geen garantie aangaande de juistheid of volledigheid hiervan. ABN AMRO Bank N.V. (ABN AMRO) accepteert geen enkele aansprakelijkheid voor de informatie opgenomen in dit document. De weergegeven marktinformatie alsmede de opinies, prognoses, aannames, schattingen, afgeleide waarderingen en koersdoelstelling(en) die zijn opgenomen in dit rapport en die de opinie van de auteur vormen dateren van de aangegeven datum en kunnen op enig moment zonder voorafgaande kennisgeving worden gewijzigd. Hoewel wij ernaar streven de in dit document opgenomen informatie en opinies naar redelijkheid te actualiseren, kunnen er op grond van de regelgeving, compliance vereisten of andere oorzaken redenen zijn waardoor dit niet mogelijk is. Dit document vormt geen uitnodiging of aanbod tot het kopen of verkopen van effecten of andere financiële instrumenten. Dit document is uitsluitend bedoeld voor de Nederlandse markt en professionele beleggers actief en ervaren in de Nederlandse markt, niet zijnde natuurlijke personen, en de informatie mag niet – geheel of gedeeltelijk – voor enig doel worden vermenigvuldigd, opnieuw worden verspreid of gekopieerd zonder de uitdrukkelijke voorafgaande toestemming van ABN AMRO. ABN AMRO is geregistreerd bij de Autoriteit Financiële Markten te Amsterdam.

inhoud

Voorwoord > 5

Inleiding > 6

1 Data liegen niet, verwarren wel > 7

Banen middenklasse verdwijnen

Inkomens

De verwarring

2 Het oog op Nederland > 10

Loonverdeling lijkt wat schever geworden

Lijdt de middenklasse baanverlies?

Leidt ICT tot meer vraag naar hoogopgeleiden?

Conclusie: de middengroep staat onder druk

3 Kwetsbare klasse > 15

Onmisbaar

Kwetsbaar

Automatisering en offshoring

(Im)mobiel

Is het nog erger?

Of overdrijven we?

Afsluiting

4 Beleid > 22

Fiscale interventie

Weerbaarheid

Méér en anders leren

Ten slotte

voorwoord

Het is goed om op gepaste momenten samen de waan van de dag te laten voor wat die is en te zoeken naar de grote lijnen, de rode draden die de dagelijkse gebeurtenissen verbinden. Traditioneel is de ochtend van Prinsjesdag zo'n moment: al jarenlang reflecteren we aan de Lange Voorhout, terwijl voor de deur alles in gereedheid wordt gebracht voor de passage van de gouden koets. Deze plek en dit tijdstip drukken steeds weer hun stempel op de keuze van onderwerpen. De horizon mag wat verder weg liggen. En het moet met economie en maatschappij te maken hebben. Vorig jaar kozen we voor duurzaam wonen, het jaar daarvoor kwam de charitatieve sector aan de orde. Dit jaar willen we nadenken over een sociale klasse: de middenklasse.

Er is de laatste tijd een wel erg grote stroom berichten langsgeslagen waarin twijfel werd gezaaid over de perspectieven van de middenklasse. Na de ontmanteling van veel eenvoudig werk zouden typische middenklassebanen op de tocht staan. Dat valt samen met een ander maar verbonden onderwerp dat zich naar de voorgrond heeft gedrongen, namelijk dat de inkomens in de middenklasse onder druk zouden staan. We zouden, zonder dat we het ons realiseren, in een periode leven waarin de inkomensongelijkheid weer toeneemt, de kloof tussen rijk en arm groeit. Inderdaad, het verhaal van Thomas Piketty, de Franse econoom die een jaar geleden nog onbekend was en nu met Karl Marx en John Maynard Keynes wordt vergeleken.

In dit rapport gaan onze economen na of we inderdaad de nadagen van de middenklasse meemaken. Het rapport speurt naar ontwikkelingen die zich over de hele breedte van de welvarende landen voordoen. Dat kader is nodig om uiteindelijk uit te komen bij conclusies voor Nederland. Verzwakt in ons land de positie van de middenklasse, welke mechanismes zijn daar verantwoordelijk voor, wat zijn de gevolgen en hoe kan eventueel bijgestuurd worden. Oftewel: is de titel die rept over een kwetsbare klasse terecht of is dit een storm in een glas water?

Ik wens u veel leesplezier.

Gerrit Zalm

Voorzitter Raad van Bestuur ABN AMRO
Augustus 2014

inleiding

De middenklasse verdwijnt. Dat zijn slechts drie woorden, maar het zijn wel woorden die irriteren. En die je tegenwoordig vaak tegenkomt. Googelt u maar eens met deze drie woorden als zoekterm. Er zullen maar weinig lezers zijn die er helemaal geen gedachten of emoties bij hebben. De nuchtere waarnemer denkt misschien: hoe komen ze erbij, daar merk ik niks van. Ik kom ze elke dag tegen. Ze hebben toch een rijtjeshuis, een degelijke auto, hun natje en droogje en ze gaan op vakantie naar Frankrijk.

De tegendraadse lezer zal zich afvragen of we echt wel een middenklasse nodig hebben. De klassieke communist is de weg kwijt: er waren toch alleen maar arbeiders en kapitalisten? En dan de econoom, die heeft heel veel vragen. Wat is dat eigenlijk: de middenklasse? En waaruit blijkt dat die aan het verdwijnen is? En als dat al zo is, waar wordt die verschuiving dan door veroorzaakt? En zo ja, wat kun je er dan aan doen? En moet je er wel wat aan doen? Is het middel niet erger dan de kwaal?

Wij willen nagaan hoe kwetsbaar de middenklasse is. Onze invalshoek is vooral of de groep die de middenklasse vormt aan het krimpen is, of de typische middenklassebanen aan het verdwijnen zijn. Een andere benadering is dat je kijkt naar het aandeel van 'middenklassers' in het nationale inkomen. Die aanpak krijgt op dit moment veel aandacht. Dat komt vooral door het boek dat eerder dit jaar een hype werd. We bedoelen *Le Capital au XXIe siècle* (Kapitaal in de 21ste eeuw, met een knipoog naar *Das Kapital* van Karl Marx) van Thomas Piketty. Dat is, sinds er een Engelse vertaling is, een bestseller waarin centraal staat dat de rijken voortdurend rijker worden.

Deze twee invalshoeken (aantallen typische middenklassebanen versus inkomen van deze groep) hangen nauw met elkaar samen, ze schurken tegen elkaar aan. Als de 'middenklassers' wel aan het werk blijven, maar massaal verarmen, kun je dan nog van een middenklasse spreken? En als in deze klasse banen verloren gaan, dunt de groep uit en verliest ze eveneens haar relevantie.

De focus op aantallen middenklassers brengt ons echter het dichtst bij de essentie. Want het gaat ons niet om inkomensverdeling *sec*. De prikkel om voor dit onderwerp te kiezen, komt voort uit de intuïtieve overtuiging dat een vitale samenleving niet zonder een sterke middenklasse kan. De middenklasse is niet zomaar een van de vele bevolkingsgroepen die je kunt onderscheiden. Daar zullen we in hoofdstuk 3 nader op ingaan. In dat hoofdstuk willen we meer grip krijgen op de aard van ons onderwerp: is de middenklasse inderdaad aan het marginaliseren en hoe manifesteert dat zich dan. We gaan daarvoor in hoofdstuk 1 kijken of de middenklasse inderdaad op de terugtocht is. Wat laten de statistieken zien? Dat hoofdstuk heeft een globaal karakter. In hoofdstuk 2 gaan we veel uitgebreider in op de situatie in Nederland. Ten slotte komen in hoofdstuk 4 beleidsmatige aspecten aan de orde.

Economisch Bureau, augustus 2014

Nico Klene
nico.klene@nl.abnamro.com
T 020-6284204

Hein Schotsman
hein.schotsman@nl.abnamro.com
T 020-6283800

data liegen niet, verwarren wel 1

Als u even googelt op internet zult u het ontdekken: er is een wereld aan gegevens over inkomensverdeling en er zijn veel minder data over de relatieve omvang van sociale klassen.

Wij maken gebruik van wat er al aan data is. Het is niet de taak van bankeconomen om over te doen wat anderen al hebben gedaan. We baseren ons in deze paragraaf dus op bestaand statistisch materiaal en onderzoek. Dat betekent dat als het gaat om de definitie van de middenklasse we meewaaien met de winden die er al zijn. In het Engeland van 150 jaar geleden was een middenklasser iemand die niet met zijn handen werkte. In de VS rekent bijna iedereen zich tot de middenklasse, maar verstaat ook bijna iedereen er iets anders onder. Bij ons gaat het soms om bepaalde beroepsgroepen, soms om inkomenscategorieën, soms om een restant tussen arm en rijk in.

Banen middenklasse verdwijnen

Wat weten we over de aantallen banen in het midden-segment? De tabel hiernaast geeft volgens ons een heel aardig beeld in een notendop. De cijfers laten zien dat er inderdaad wat aan de hand is. Er zijn door de auteurs drie groepen gecreëerd op basis van de gemiddelde beloning van diverse beroepen: laag-, gemiddeld- en goedbetaalde beroepen. De tabel geeft voor de drie salarisgroepen weer hoe hun aandeel in de totale werkgelegenheid is veranderd tussen 1993 en 2010. Behalve voor de landengroep als geheel (EU-15 plus Noorwegen) geven we ook de cijfers voor de grote EU-landen, Nederland en buurland België.

Aandeel beroepsgroepen in werkgelegenheid

Mutatie in aantallen gewerkte uren in procenten tussen 1993 en 2010

	Goed betaald	Gemiddeld betaald	Slecht betaald
EU-15 plus Noorwegen	5,6	-9,3	3,7
Duitsland	4,4	-6,7	2,4
Frankrijk	4,4	-8,6	4,2
VK	6,8	-10,9	4,2
Italië	4,5	-10,6	6,1
Nederland	5,6	-7,6	2,0
België	9,1	-12,1	3,0
Ierland	11,2	-14,9	3,7
Portugal	4,1	-4,9	0,7

Bron: Goos, M., A. Manning en A. Salomons, *Explaining Job Polarization: Routine-Biased Technological Change and Offshoring*, 2013

We laten Ierland en Portugal zien omdat de verschuivingen daar respectievelijk het meest extreem en het geringst waren.

De conclusie die deze tabel voorschotelt, is onvermijdelijk dat de werkgelegenheid in het middensegment de afgelopen twintig jaar fors is gedaald (in de 'oude' EU). Gelijktijdig stegen de aantallen goed en slecht betaalde banen. Je kunt dus niet concluderen dat de middenklasse is uitgehold omdat iedereen een goed betaalde baan heeft gevonden.

Perfect vergelijkbare data hebben we niet voor de VS gevonden. Wel lezen we in een CPB-studie dat zich tussen 1993 en 2006 in de VS een daling van de aantallen gemiddeld betaalde banen met ruim 7% heeft voorgedaan. Daar ging dat gepaard met een toename van de aantallen slecht betaalde banen met ruim 4%. Dus ook in de VS is opwaartse mobiliteit slechts gedeeltelijk de oorzaak van het teruglopen van aantallen middenklasse-banen.¹ En volgens een andere studie is het aandeel van routinematig werk in de VS al dertig jaar aan het dalen terwijl dat van niet-routinematig werk steeds steeg. Dat gold zowel voor simpel als voor specialistisch niet-routinematig werk.²

Het beeld in de VS wijkt niet principieel af van dat in de EU. Het werk van oers, beveiligers, bejaardenverzorgers en schoonmakers bleef. Typistes, telefonisten en andere kantoormedewerkers verdwenen. De medisch specialist en de hoogopgeleide manager kregen gezelschap. Anders gezegd: middenklasse-banen met een routinematig karakter verdwenen de afgelopen twintig jaar terwijl hoog- en laagbetaald werk bleef. Laagbetaalde routinematige banen waren vaak al eerder verdwenen. De textielsector en de grote-scheepsbouw zijn voorbeelden van getroffen sectoren.

Inkomens

Er zijn veel meer cijfers over het aandeel van middengroepen in inkomens en consumptie dan over aantallen banen. Heel fors zijn de verschuivingen in de inkomensverdeling geweest in de VS. Een citaat en enkele illustraties:

- (Over de VS): *"The top 5% of earners accounted for almost 40% of personal consumption expenditures in 2012, up from 27% in 1992. Largely driven by this increase, consumption among the top 20% grew to more than 60% over the same period."*³
- Het percentage Amerikaanse huishoudens dat qua inkomen binnen 50% van de mediaan zit, is tussen 1970 en 2010 gedaald van 50% naar 42%.⁴
- De arbeidsinkomensquote is in de VS sinds 1970 gedaald van 0,51 naar 0,42.⁵ Vooral na 2000 is daar het aandeel van winsten in het nationaal inkomen fors gestegen.

- De OECD constateert dat in de meeste OECD-landen het aandeel van de rijkste 1% in inkomens is gestegen in de afgelopen drie decennia. Dat geldt vooral voor de Angelsaksische landen.⁶ In de VS is in deze periode zelfs 47% van de inkomensgroei naar deze rijksten toegegaan. Daar is in deze dertig jaar hun hap uit de inkomens-koek gestegen van 8% naar 20%. In drie OECD-landen steeg dit aandeel niet (Frankrijk, Spanje en Nederland), terwijl de andere landen een stijging lieten zien die kleiner was dan die in de VS.
- De bekendste meetlat voor inkomensverschillen binnen landen is de Gini-coëfficiënt. Bij een waarde van nul verdient iedereen evenveel en bij een waarde van één verdient één inwoner het hele nationale inkomen. De tabel geeft een indruk van de ontwikkeling van inkomensverschillen in de afgelopen tien jaar. We zien dat per saldo in de 'oude' EU de verschuivingen beperkt waren in deze periode. De ongelijkheid was in 2012 het sterkst in Spanje en het geringst in Zweden. Nederland zat bij Zweden in de buurt. Eurostat geeft geen data voor de VS, maar we zien verderop dat de VS in de buurt van 0,4 zit en dat de Gini-index daar na 2000 is gestegen.

Gini-coëfficiënten *beschikbare* inkomens

0: perfecte gelijkheid; 1: perfecte ongelijkheid

	EU15	Spanje	Zweden	Nederland
2003	0,30	0,31	0,23	0,27
2007	0,30	0,32	0,23	0,28
2012	0,31	0,35	0,25	0,25

Bron: Eurostat

En dan zijn er de bevindingen van de man die nu al de belangrijkste econoom van 2014 genoemd kan worden, Thomas Piketty. Hij schreef een boek dat insloeg als een bom.⁷ Piketty heeft een gigantische database aangelegd met statistieken over verschillen in inkomens en vermogens. De rijken worden steeds rijker, zo leert de database van Piketty. Als je het over een periode van 250 jaar bekijkt, was het rendement op kapitaal bijna steeds hoger dan de groei van de wereldeconomie. Anders gezegd: het aandeel van 'kapitalisten' in het nationale inkomen nam voortdurend toe ten koste het aandeel van de werknemer. Dat leidt tot een voortdurende accumulatie van vermogens bij deze

vermogensbezitters. Alleen de periode tussen 1945 en 1975 vormde een uitzondering op de regel. Dit idee was revolutionair omdat tot dan toe de overtuiging domineerde dat er ook sterke krachten zijn die deze concentratie van vermogen tegengaan (bijvoorbeeld spreiding van kennis door steeds beter onderwijs, fiscale schema's en productiviteitsverbetering bij werknemers).

De kredietcrisis heeft wel tot een tijdelijke dip in de aandelen van de allerrijksten in de inkomenskoek geleid. Deze dip was forser dan die van andere inkomensgroepen omdat de top 1% relatief gevoelig is voor veranderingen in aandelenkoersen. Maar van die terugval heeft deze groep zich inmiddels weer hersteld.

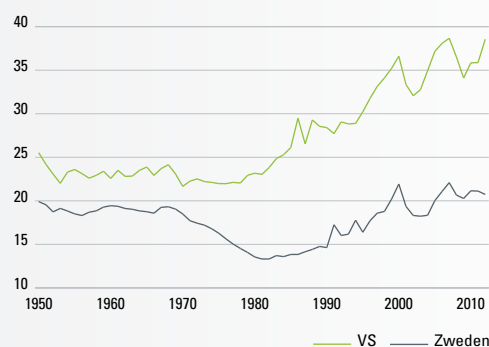
De verwarring

We hebben een nogal verwarrende berg cijfers gepresenteerd. Dat heeft in de eerste plaats technische oorzaken. Uiteenlopende landen, periodes en definities van 'middenklassers' vertroebelen het beeld. Maar er is meer aan de hand. De hype rond Piketty laat zien dat de discussies zijn gepolariseerd. Hem is zelfs verweten dat hij onzorgvuldig met statistieken omspringt. Het leek erop dat de scheidslijn tussen economen die dit al dan niet vonden parallel liep met de scheidslijn tussen ideologische tegen- en voorstanders.

We moeten als het om Piketty gaat wel in de gaten houden dat hij het vooral over een scheve verdeling van vermogens (in plaats van inkomens) heeft. En om die vermogens gaat het ons hier uiteindelijk niet. Het gaat ons om de perspectieven van de middenklasse. Daar proberen we zicht op te krijgen door, zoals we hebben uitgelegd, in de eerste plaats naar aantallen banen te kijken en pas in de tweede plaats naar de inkomensverdeling. Vermogensverdeling sec is niet het onderwerp van dit rapport. Onze eerste conclusie is dat

Inkomensverdeling geen eenheidsworst⁸

Aandeel van de rijkste 5% in *bruto* inkomens, inclusief kapitaalopbrengsten

Bron: <http://topincomes.g-mond.parisschoolofeconomics.eu>

de aantallen banen in de middenklasse in de welvarende landen in de afgelopen twintig jaar flink zijn afgenomen. Het verschijnsel dat de Amerikanen *job polarization* noemen, doet zich op grote schaal voor.

De tweede conclusie is dat de grafiek hierboven het verhaal over de inkomensverdeling in grote lijnen vertelt. Deze data komen trouwens uit de database die met betrokkenheid van Piketty is aangelegd. We zien een zeer egalitair land, Zweden, en een met grote inkomensverschillen, de VS. De andere welvarende landen bivakkeren ergens tussen deze twee in. Tot in de jaren zeventig is in de welvarende landen vaak sprake geweest van een afname van de inkomensverschillen. Daarna zie je het beeld kantelen. Maar de dynamiek verschilt van land tot land. De ongelijkheid was in de VS veel groter dan in Zweden en de verschuivingen waren in de VS veel heftiger.

Het ligt voor de hand dat dat met de verschillen in sociaal-economische structuren te maken heeft. Maar dan beginnen we al met verklaringen te zoeken en de bedoeling is dat we dat in hoofdstuk 3 doen. Daarvoor kijken we in hoofdstuk 2 naar de situatie in ons land.

1 Weel, B. ter, 'Loonongelijkheid in Nederland stijgt', *CPB Policy Brief*, 2012; zie p.11.

2 Jaimovich, N. en H. E. Siu, *The Trend is the Cycle: Job Polarization and Jobless Recoveries*, 2012.

3 *New York Times*, 2 februari 2014 over de situatie in de VS.

4 Op basis van een grafiek van Alan Kruger in de *Huffington Post* van 6 juni 2013.

5 <http://research.stlouisfed.org/fred2/graph/?g=2Xa>

6 OECD, *Focus on Top Incomes and Taxation in OECD Countries: Was the crisis a game changer?*, 2014.

7 Piketty, T., *Capital in the Twenty-First Century*, 2014.

8 De grafiek betreft bruto inkomens. Correctie voor de effecten van de inkomstenbelasting en inkomensoverdrachten levert een 'egalier' beeld op. Zie Clements B., D. Coady, R. de Mooij, S. Gupta: *Taxing, spending, and inequality – what is to be done?*, 2014. Een citaat hieruit: "On average, social transfers and direct taxes reduce income inequality in the advanced economies by a third..."

het oog op Nederland 2

We kijken nu wat meer in detail naar de situatie in Nederland. Staat de middenklasse in Nederland onder druk? We zullen zien dat middenklasse terrein lijkt te verliezen aan vooral de hogere klasse. Het terreinverlies lijkt zich voor te doen bij zowel de werkgelegenheid als het inkomen.

Voordat we ingaan op de ontwikkeling van de werkgelegenheid, kijken we eerst naar de inkomens.

Loonverdeling lijkt wat schever geworden

De inkomensverdeling in ons land is vlak en lijkt weinig te veranderen. Toch zijn er aanwijzingen dat de middeninkomens minder zijn gestegen dan de hogere inkomens.

In het vorige hoofdstuk zagen we in de tabel met de Gini-coëfficiënten dat de inkomensongelijkheid in Nederland vrij laag is en bovendien in de voorbije tien jaar nauwelijks is veranderd. Van een aardverschuiving lijkt de laatste jaren in Nederland geen sprake te zijn.⁹ Althans volgens de Gini-maatstaf. Maar wie andere ongelijkheidsmaatstaven gebruikt, ziet een ander beeld. Zo kun je bijvoorbeeld de bovenste 10% van de inkomensverdeling (S10) vergelijken met de onderste 10% (S1).¹⁰ Het blijkt nu dat het verschil tussen deze twee inkomensgroepen sinds eind jaren negentig duidelijk is toegenomen. Dit beeld is echter waarschijnlijk wat vertekend doordat de laagste inkomensgroep vooral bestaat uit mensen met een kleine deeltijdbaan, studenten, en zzp'ers die een slecht jaar kenden.

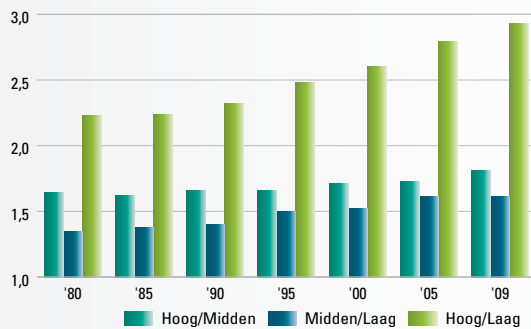
Je kunt wat nauwkeuriger kijken naar de inkomensontwikkeling kijken. Dat kan door niet alleen de bovenste en onderste 10% van alle huishoudens onder de loep te nemen (S10 en S1), maar ook de tussenliggende (overige) acht tienprocentgroepen (S2–S9).¹¹ Wat zien we nu? In de periode 1977-2011 blijken de onderste vier groepen te hebben ingeleverd: hun reële bruto-inkomen (dus gecorrigeerd voor inflatie) is 3 tot 7% gedaald. De vijfde groep is er amper op vooruit gegaan. Daarboven is sprake van (meer) verbetering: de bovenste drie groepen hebben hun reële inkomen (oplopend) met 20 tot 28% zien stijgen.

Caminada *et al.* concluderen echter dat er sinds de eeuwwisseling geen significante stijging van de inkomensongelijkheid is opgetreden. De ongelijkheid van primaire inkomens (de verdiende inkomens) is overigens wel toegenomen.¹²

Het beeld van de inkomensverhoudingen is dus niet zonder meer duidelijk. Dat komt doordat er verschillende maatstaven worden gebruikt om (on)gelijkheid te meten, die vervolgens worden losgelaten op verschillende inkomensbegrippen (bijv. primair inkomen, bruto-inkomen, beschikbaar inkomen enz.) is het beeld voor Nederland echter niet direct duidelijk.

Loonverdeling is ongelijker geworden

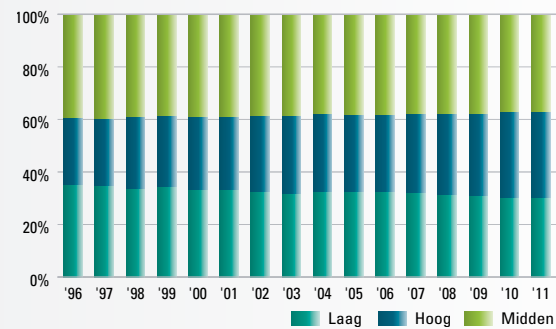
Verhouding tussen verschillende inkomensgroepen

Bron: op basis van CPB Policy Brief, 2012/6, blz. 7

Werkzame beroepsbevolking naar beroepsklasse

% aandeel

Bron: CBS StatLine

Interessant is toch de constatering van Caminada *et al.* dat de ongelijkheid van *verdiende* inkomens sinds de eeuwwisseling is toegenomen. We vragen ons in onze studie af of de middenklasse onder druk is gekomen. Als de vraag naar arbeidskrachten uit deze groep achterblijft bij het aanbod zou dat zichtbaar kunnen zijn in de vorm van een tegenvallende loonontwikkeling. Daarvoor moeten we naar de 'verdiende' inkomens (het marktloon) van personen kijken, en niet naar beschikbare of netto-inkomens (van gezinnen).

De studie van Ter Weel helpt ons verder. Die laat zien dat de verdeling van uurlonen van werknemers schever is geworden. Sinds 1980 zijn de loonverschillen tussen hoogbetaalden en laagbetaalden, tussen hoog en midden, én tussen midden en laag toegenomen (zie grafiek). Kijken we naar het recentere verleden, dan lijkt het verschil tussen hoogbetaald en gemiddeld nog wat méér op te lopen. Aan de andere kant lijkt de loonongelijkheid tussen gemiddeld en laagbetaald juist iets te dalen¹³ (al is dat in de grafiek niet te zien).

Lijdt de middenklasse baanverlies?

Is er inderdaad sprake van dat 'de middengroep' op de Nederlandse arbeidsmarkt in de knel komt? In hoofdstuk 1 lieten we internationaal vergelijkende cijfers zien (studie Goos *et al.*) over het afkalvende aandeel in de

werkgelegenheid van gemiddeld betaalde beroepen. In alle genoemde landen neemt het aandeel van deze middengroep af. Zo ook in Nederland, al is de daling geringer dan elders. Maar dat laatste heeft waarschijnlijk te maken met de (al) relatief kleine omvang van deze middengroep in het startjaar 1993. In de andere onderzochte landen was het aandeel van deze groep toen groter. (En de groep met de bestbetaalde banen was in Nederland destijds juist groter dan elders.)

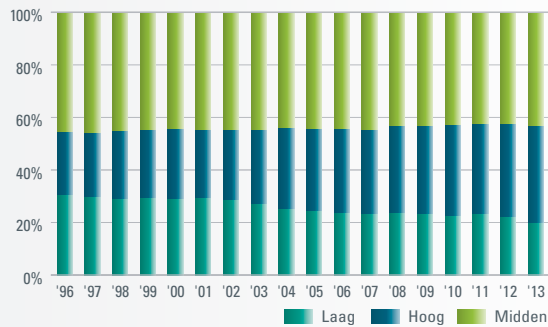
Maar zijn er nog meer aanwijzingen? Wat zeggen de werkloosheids- of werkgelegenheidscijfers als we kijken naar opleidingsniveau of naar beroepsgroep? Kunnen we iets afleiden uit loonontwikkelingen van de verschillende groepen op de arbeidsmarkt?

Banen: middengroep verliest enig terrein

Eerst gaan we in op de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Paul de Beer concludeert dat er geen sprake van is dat de middenklasse, gedefinieerd in termen van beroepsgroep, geleidelijk zou verdwijnen. In de periode 1985-2006 is het aandeel van deze groep in de totale werkzame beroepsbevolking vrijwel gelijk gebleven.¹⁴ Maar als je het vertrekpunt in 1996¹⁵ legt, dan zien we dat dit aandeel in tien jaar tijd bijna 1½%-punt is gedaald. En daarna is het verder afgenomen: in 2011 is het aandeel nog eens ruim 1%-punt kleiner. (Zie de grijze staven in bovenstaande grafiek.) Het aandeel van de lage beroepsklasse is trouwens in deze jaren nog méér afgenomen.

Werkzame beroepsbevolking naar opleidingsniveau

% aandeel

Bron: CBS StatLine

Het aandeel van de hogere beroepsniveaus is in de periode 1996-2011 flink gestegen: met ruim 7%-punt.

Je kunt de middengroep natuurlijk ook bezien in termen van opleidingsniveau. We verdelen daarom de (werkzame) beroepsbevolking in laag-, gemiddeld en hoogopgeleiden.¹⁶ We zien ook hier dat het aandeel van de middengroep geleidelijk wat is afgenomen: met 2%-punt in de periode 1996-2013. De mutaties bij de groepen 'laag' en 'hoog' zijn nu forser. Het aandeel van hoogopgeleiden is gestegen met 12½%-punt (zie bovenstaande grafiek).

De groepen 'midden' en 'laag' in de werkzame beroepsbevolking hebben dus zowel naar beroepsgroep als naar opleidingsniveau terrein verloren aan de groep 'hoog'. Zien we dit beeld ook terug bij de werkloosheid?

Werkloosheid stijgt minst bij hoogopgeleiden

Bas ter Weel wijst erop dat in de recente recessie vooral mensen met een gemiddeld opleidingsniveau hun baan zijn kwijtgeraakt. Dat is opmerkelijk volgens hem omdat dit niet of nauwelijks het geval was in eerdere recessies. In de jaren zeventig en tachtig waren het overwegend mensen met een relatief laag opleidingsniveau die werkloos waren.¹⁷

Uit de grafiek blijkt dat de werkloosheid (in procenten van de beroepsbevolking) onder gemiddeld geschoolden ongeveer eenzelfde patroon vertoont als die onder laagopgeleiden.

Werkloosheid naar opleidingsniveau

% aandeel

Bron: CBS StatLine

De werkloosheid onder hoogopgeleiden laat een beter beeld zien. Aanvankelijk was de werkloosheid in deze groep nauwelijks lager dan die onder gemiddeld opgeleiden. Maar na 2003 neemt de werkloosheid bij de laatste groep meer toe dan bij de hoogopgeleiden. En in de voorbije twee jaar liep het verschil duidelijk verder op.

We combineren nu de werkgelegenheids- en werkloosheidsontwikkeling. Werkenden en werklozen vormen immers samen het aanbod op de arbeidsmarkt. Het aantal hoogopgeleide arbeidskrachten is sinds 1996 tot 2013 met ruim 1,2 miljoen toegenomen. Het aantal laaggeschoolden is met zo'n 445.000 gedaald en het aantal gemiddeld geschoolden is met bijna 460.000 toegenomen. Daardoor is de *samenstelling* van de beroepsbevolking wezenlijk veranderd. Het aandeel van de laagopgeleiden is gedaald van ongeveer 30% in 1996 naar 20% in 2013. Het aandeel hoogopgeleiden is juist toegenomen van ruim 24% naar 35%. Het aandeel 'gemiddeld' is 2%-punt afgenomen en ligt nu op 43%.¹⁸

Aan de hand van deze laatste cijfers zou je kunnen denken dat er met de gemiddeld opgeleiden nog niet zoveel aan de hand is. Het aandeel van deze groep in de totale beroepsbevolking is immers sinds 1996 maar een beetje gedaald. Maar uit de studie van Ter Weel blijkt dat dit aandeel in 1980 nog 25% bedroeg. Tot 1996 liep het aandeel gestaag op om daarna te stabiliseren en vervolgens licht af te nemen. Het aandeel van hoogopgeleiden liep óók op – en is blijven stijgen.

Inkomen en rendement

Een andere aanwijzing dat de middengroep het moeilijker krijgt, vonden we al in de loonontwikkelingen van de verschillende groepen (zie blz. 11). De middengroep, zo zagen we, verliest harder terrein op de hogeropgeleiden en het verschil met de lageropgeleiden lijkt zelfs af te nemen, nadat dit tussen 1980 en 2005 steeds was toegenomen.

We kunnen de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt op nóg een manier in kaart brengen, namelijk door te kijken naar rendementen op onderwijs¹⁹. Ter verduidelijking: het onderwijsrendement stijgt als de vraag naar arbeidskrachten sterker toeneemt dan het aanbod. Ter Weel constateert dat de verschillen in rendement tussen de drie groepen vanaf 1995 weer toenemen. (Daarvóór zagen we een afname.) Was in 1995 het verschil in rendement tussen 'hoog' (hier: wo-diploma) en 'midden' (mbo-diploma) 37%-punt, in 2009 was het opgelopen naar ruim 50%-punt. Maar de middengroep (mbo) ziet het rendement ten opzichte van 'laag' slechts weinig toenemen; en sinds 2005 is het zelfs licht gedaald.

Kijkend naar de verschillende ontwikkelingen van de rendementen op onderwijs en de veranderende loonverschillen tussen de drie groepen, lijkt het erop dat de vraag naar hoogopgeleiden meer is gestegen dan het aanbod. Voor de andere groepen is dat niet het geval.

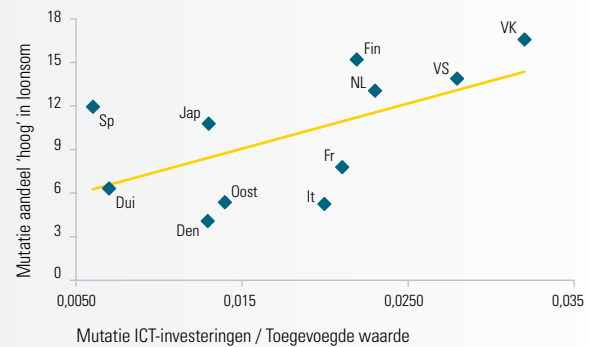
Leidt ICT tot meer vraag naar hoogopgeleiden?

We zagen eerder dat het aanbod van hoogopgeleiden op de Nederlandse arbeidsmarkt sterk is gestegen. Het ligt voor de hand dat ook de vraag naar arbeidskrachten is veranderd. Deze vraag wordt sterk beïnvloed door de technologische ontwikkeling. In het volgende hoofdstuk gaan we daar wat uitgebreider op in. Hier beperken we ons even tot het effect van investeringen in ICT.

Uit een analyse voor een elftal landen in de periode 1980-2004²⁰ blijkt dat er een positief verband is tussen veranderingen in de ICT-investeringsquote²¹ en veranderingen in het aandeel van hoogopgeleide werknemers in de totale loonsom: hoe sterker de stijging van ICT-investeringen, des te sterker de toename van het loonaandeel van de

ICT leidt tot verandering in loonsom (1)

Loonsom hoogopgeleiden; mutaties 1980-2004

Bron: Michaels *et al*

hoogopgeleiden. (Voor de duidelijkheid: de omvang van de loonsom wordt bepaald door de hoogte van het loon én het aantal werknemers.)

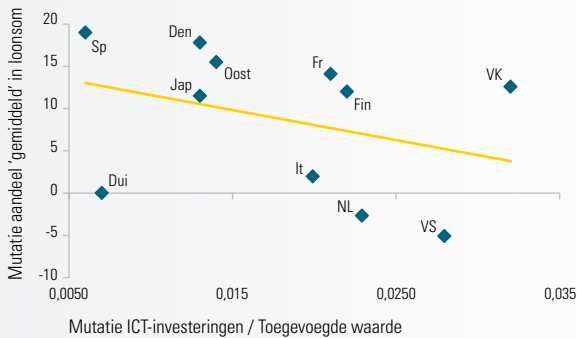
Die stijging van het aandeel van hoogopgeleiden in de loonsom suggereert dat investeringen in ICT (en R&D) gepaard gaan met méér vraag naar hoogopgeleide werknemers. Voor Nederland is dit verband ook duidelijk zichtbaar.

Bij gemiddeld opgeleide werknemers zien we (in de volgende grafiek) een ander beeld. Meer ICT-investeringen gaan weliswaar samen met een toename van het aandeel van de loonsom van gemiddeld opgeleiden, maar die toename zwakt duidelijk af naarmate de investeringen sterker stijgen. Anders gezegd: hoe sterker de stijging van de ICT-investeringen, des te kleiner de toename van het loonaandeel. In Nederland (en de VS) is zelfs sprake van een *afname* van het aandeel van gemiddeld opgeleiden in de totale loonsom.

Het aandeel van laagopgeleiden in de loonsom neemt in alle onderzochte landen af.

ICT leidt tot verandering in aandeel in loonsom (2)

Loonsom gemiddeld opgeleiden; mutaties 1980-2004

Bron: Michaels *et al*

Conclusie: de middengroep staat onder druk

Samengevat: in de voorbije bijna 35 jaar is het aandeel in de beroepsbevolking van hoogopgeleiden gestaag gestegen. Het aandeel van laagopgeleiden is (vrijwel) voortdurend gedaald, maar de daling is sinds 1997 duidelijk afgezwakt. Het aandeel van gemiddeld opgeleiden, ten slotte, nam aanvankelijk gestaag toe, maar laat sinds 1997 een lichte afname zien. Dat geldt óók voor de middenklasse als we die definiëren in termen van beroepsniveau: ook dan is het aandeel van deze groep sinds 1997 gedaald.

Kijken we, ten slotte, naar inkomensontwikkelingen dan constateren we dat de middenklasse het ook dan minder goed doet. De conclusie is dan ook dat de middenklasse in de verdrukking is geraakt. Van een aardverschuiving is echter (nog?) geen sprake.

Niet alleen is het aandeel van hoogopgeleiden op de arbeidsmarkt toegenomen, ook hun lonen zijn gestegen. De vraag naar hoogopgeleiden is dus meer opgelopen dan het aanbod (dat eveneens is gestegen).

8 WRR, *Hoe ongelijk is Nederland?* 2014.

9 Er worden wel verschillende inkomensbegrippen gehanteerd! We hebben het nu over (gestandaardiseerde) brutolonen, terwijl het bij de Gini-coëfficiënt over beschikbare inkomens ging. Door de sociale zekerheid en het belastingstelsel worden de verschillen in brutoloonontwikkeling flink afgezwakt. Nadeel van de Ginicoëfficiënt is dat deze vooral gevoelig is voor veranderingen rondom het gemiddelde van de inkomensverdeling en wat minder voor veranderingen in de uiteinden van de verdeling.

10 Mathijs Bouman wijst er verder op dat de WRR het cijfermateriaal op een andere wijze analyseert dan het CBS. Als je de CBS-methode volgt dan blijkt de inkomensverhouding tussen de hoogste en de laagste tienprocentgroep tussen 2000 en 2012 stabiel te zijn geweest. 'Inkomens worden niet ongelijker', *Het Financieele Dagblad*, 14 juni.

11 WRR 2014, hoofdstuk 2.

12 Caminada, K., K. Goudswaard, J. Been, M. de Graaf-Zijl, 'Een kwart eeuw inkomensongelijkheid in Nederland', *Economisch Statistische Berichten*, 2 mei 2014.

13 CPB 2012, blz. 7. Zie voetnoot 1 in deze publicatie.

14 Beer, P. de, 'De middenklasse onder druk?' in *De kwetsbare middenklasse*, 2008.

15 Begin nieuwe reeks van het CBS. Laatste bekende cijfers zijn van 2011.

16 Laag: basisonderwijs, vmbo, mbo 1 of avo-onderbouw; midden: havo, vwo, mbo 2-4; hoog: minimaal hbo.

17 CPB 2012, blz. 5.

18 Niet van iedereen is het onderwijsniveau bekend. Het aandeel van de groep 'onbekend' is wat opgelopen.

19 Dat is het extra loon dat werknemers verdienen met een bepaalde opleiding t.o.v. werknemers met een vmbo-diploma. Het rendement stijgt als de vraag naar mensen meer toeneemt dan het aanbod (bron: CPB 2012, blz. 8).

20 Michaels, G., A. Natraj, J. Van Reenen, 'Has ICT polarized skill demand? Evidence from eleven countries over 25 years', *NBER Working Paper Series*, June 2010. De genoemde landen zijn: Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Italië, Japan, Nederland, Oostenrijk, Spanje, VK en VS.

21 ICT-investeringen / Toegevoegde waarde.

kwetsbare klasse 3

Onmisbaar

In hoofdstuk 1 zagen we dat de middenklasse over de volle breedte van de welvarende landen onder druk staat als we kijken naar gewerkte uren per groep. Vooral in de VS duiken al een tijd lang studies op met zorgwekkende conclusies over de toekomst van deze groep: de aantallen hoog- en laagbetaalde banen nemen toe, maar het tussensegment krimpt (*job polarization*). We zagen ook dat als je let op inkomens, de verschuivingen in Europa minder spectaculair zijn. En in hoofdstuk 2 bleek dat in het geval van Nederland er wel indicaties zijn dat de middenklasse 'inlevert', maar dat er geen sprake is van een massieve achteruitgang.

We schreven in de inleiding dat we voor ons onderwerp hebben gekozen vanuit de intuïtieve overtuiging dat een vitale samenleving een sterke middenklasse nodig heeft. De middenklasse is daarom niet zomaar een van de vele bevolkingsgroepen die je kunt onderscheiden. Dit soort overtuigingen klinkt als een open deur, maar valt niet altijd gemakkelijk te onderbouwen. We willen toch een poging doen.

De landen met zeer hoge Gini-coëfficiënten, en dus een uitgeholde middenklasse (Zuid-Afrika, Zambia, Honduras en Colombia) scoren slecht als je kijkt naar de ranglijst van het World Happiness Report. Deze ranglijst geeft weer in welke mate de bewoners van landen gelukkig zijn. Maar Roemenen en Japanners zijn ook relatief ongelukkig. En dat terwijl deze landen een heel gelijkmatige inkomensverdeling kennen (zeer lage Gini's) en dus een grote middenklasse. Factoren die niets met de inkomensverdeling te maken

Welzijn, inkomensverschillen en innovatie

	Ranglijst WHR geluk ²²	Gini- coëfficiënt	Ranglijst WEF Innoverend vermogen
Denemarken	1	0,24	11
Noorwegen	2	0,26	16
Zwitserland	3	0,34	1
Nederland	4	0,31	7
Zweden	5	0,25	5
Canada	6	0,33	25
Finland	7	0,27	2
Oostenrijk	8	0,30	12
VS	17	0,41	6
VK	22	0,34	10
Japan	43	0,25	3
Honduras	84	0,55	112
Roemenië	90	0,30	103
Zuid-Afrika	96	0,59	37

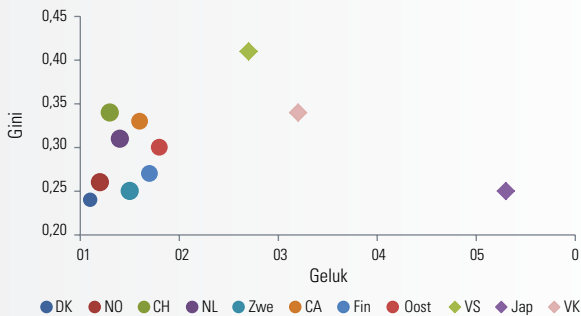
Bronnen: Helliwell J., R Layard en J. Sachs, *World Happiness Report 2013*; World Bank website (Gini); World Economic Forum, *Global Competitiveness Report 2013/2014*. De Gini-coëfficiënten zijn in enkele gevallen ruim tien jaar oud.

hebben (zoals een communistisch verleden), spelen blijkbaar ook een rol.

Een democratische traditie lijkt te helpen. Je treft een aantal egalitaire en vanouds democratische samenlevingen²³ aan in West-Europa, Australië en Canada. Volgens het World Happiness Report zijn dit bijna exact de landen met de hoogste niveaus van geluk. Goede Europese voorbeelden zijn Denemarken, Noorwegen, Zweden, Finland en Oostenrijk. Deze vijf landen zijn respectievelijk eerste, tweede, vijfde, zevende en achtste op de mondiale meetlat van het geluk en hebben alle een Gini-index onder 30 (op basis van data van de Wereldbank).

Gini en geluk

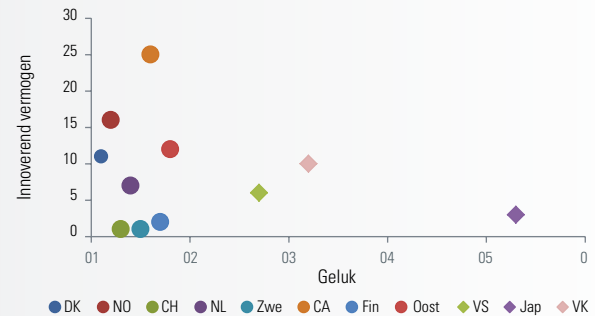
Data uit eerste tabel hoofdstuk 3

Bron: zie eerste tabel van dit hoofdstuk

Innovatie en geluk

Data uit eerste tabel hoofdstuk 3

Bron: zie eerste tabel hoofdstuk 3

Nederland zit in de buurt, voor de VS en het VK geldt dat niet om over Japan maar te zwijgen (zie grafiek).

Vermoedelijk is dit geen toeval. Jaloezie is niet voor niets een van de zeven hoofdzonden. Het is voor ons aannemelijk dat een substantiële middenklasse het welzijn in een land ten goede komt. Dat betekent omgekeerd dat een krimpende middenklasse en de daarmee gepaard gaande toenemende ongelijkheid het welzijn schaadt.²⁴

We geloven daarnaast in de wisselwerking tussen een vitale middenklasse en economische dynamiek. Het is een bekend verschijnsel dat in de opkomende economieën de forse welvaarts groei gepaard gaat met een snelle opkomst van een middenklasse. Door de sterke economische groei in die landen ontstaat een groeiende middenklasse. Maar de relatie loopt ook andersom. Door het ontstaan van een grote middenklasse ontstaat er extra vraag naar een breed pakket goederen en diensten (auto's, computers, vakanties, witgoed en meubilair). Dat jaagt de conjunctuur aan.

Bovendien kun je, kort door de bocht, zeggen dat een typische middenklasser niet gehinderd wordt door de apathie waartoe een leven in armoede kan lijden en evenmin door de gemakzucht van degene die alles al heeft. De middenklasse is bij uitstek de groep die haar talenten zal inzetten om te leren, te ondernemen en te innoveren. We geven onmiddellijk toe dat dit een vorm van

amateursociologie is die we niet met haarscherpe bewijzen kunnen staven. Maar het lijkt ons geen toeval dat landen met lage Gini-coëfficiënten, en dus een sterke middenklasse, ook goed scoren bij de Global Competitiveness Index van het World Economic Forum. Zie de tabel, waarin we de sub-index voor innoverend vermogen hebben weergegeven. Economische dynamiek en een vitale middenklasse zijn nauw met elkaar verbonden.

Kwetsbaar

In het in het vorige hoofdstuk besproken rapport van de WRR komt ook aan de orde wat een grotere inkomensongelijkheid met zich meebrengt. Zoals gebruikelijk zijn er uiteenlopende opinies over de omvang van de schade door een toenemende ongelijkheid. De WRR formuleert voorzichtig maar ook zonneklaar: "De resultaten zijn echter wel degelijk in overeenstemming met de theorie dat een grotere mate van inkomensongelijkheid gepaard gaat met een afname van sociaal vertrouwen, waaronder een vertrouwen in instituties, zoals de rechtsstaat en het parlement."

Het ligt voor de hand dat er een analogie is met middenklassers die hun banen zien verdwijnen. Dat zal evengoed hun vertrouwen in instituties aantasten. En zo zien we de keerzijde van wat in de vorige paragraaf bleek: een

aantasting van de positie van de middenklasse heeft vervelende maatschappelijke neveneffecten.

Als economen die dagelijks bezig zijn met conjunctuurprognoses weten wij hoe schadelijk afkalvend vertrouwen is. Onzekere mensen zijn geneigd buffers aan te leggen in plaats van het geld te laten rollen. Dat is op microniveau logisch, maar op macroniveau schadelijk omdat het de bestedingen en dus economische groei aantast.

Dat de middenklasse vertrouwen verliest in instituties heeft ook gevolgen voor de bestuurbaarheid van landen. De opkomst van populistische partijen komt niet uit de lucht vallen. De middenklasser die merkt dat economische vooruitgang niet langer vanzelfsprekend is, voelt zich al gauw tot deze partijen aangetrokken. Nu is het niet aan ons om daar op deze plek van alles van te vinden. Feit is echter wel dat door de opkomst van dit soort partijen verkiezingen grilliger verlopen. Niet minder geldt dat voor het vormen van regeringen.²⁵

Onze conclusie is dat een middenklasse in de verdrukking wel degelijk een groot maatschappelijk en macro-economisch probleem is. We willen daarom meer zicht op de achterliggende krachten krijgen.

Economen schieten gemakkelijk in een reflex als het om het verdwijnen van banen gaat. Ze verwijzen al gauw naar de befaamde econoom Joseph Schumpeter en zijn theorie over creatieve destructie. Is het komen en gaan van banen niet van alle tijden? In een dynamische samenleving hoort het er inderdaad gewoon bij.

Aantal landbouwbedrijven in Nederland

(x 1000)

1950	410
1960	301
1970	185
1980	145
1990	125
2000	97
2013	67

Bron: CBS

Nog maar zo'n 2% van de Nederlandse beroepsbevolking werkt in de landbouw. Zo'n 150 jaar eerder was dat ruim 30%. Mechanisering leidde tot de opkomst van de industriële sector en reduceerde de personeelsbehoefte in de agrarische sector.

De dienstensector heeft de afgelopen decennia de dominante rol van de industrie overgenomen. De Docklands in Londen en de Kop van Zuid in Rotterdam zijn mooie voorbeelden: ooit haven- en industriegebied, nu thuishavens van talloze dienstverleners.

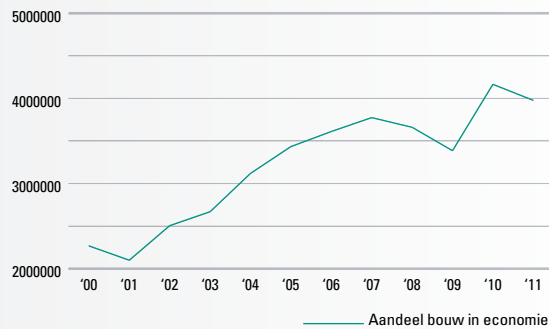
Automatisering en offshoring

Anno 2014 sneuvelen typische middenklasse-banen door offshoring en automatisering. Beter dan het CPB dat deed, kunnen wij het niet verwoorden: "Een deel van het werk dat traditioneel door werknemers in het middensegment van de arbeidsmarkt en in de dienstensector werd gedaan, is de afgelopen jaren geautomatiseerd of verplaatst naar het buitenland. Daar waar in de jaren zeventig en tachtig vooral laaggeschoold en relatief zwaar werk is verdwenen door verplaatsing of mechanisering, gaat het in het afgelopen decennium vooral om werkzaamheden die te maken hebben met boekhouden, het bewaken van processen, het beoordelen van producten, en het maken van berekeningen. Ook banen bij banken en andere instellingen die direct klantcontact vergen, worden nu veelal door contact via het internet vervangen. Daarmee lijkt de arbeidsmarktpositie van werknemers met een gemiddelde opleiding onder druk te staan."²⁶

Door de communicatie-revolutie van de afgelopen decennia kost informatie vaak niets meer en is afstand steeds minder een belemmering voor zakendoen. Dat heeft een stempel gedrukt op bedrijfsmodellen en consumptiepatronen. Consumenten kunnen zich, op zoek naar producten met de ideale prijs-kwaliteitverhouding, steeds gemakkelijker oriënteren. Producenten spelen daarop in. Zij maken hun producten daar waar dat het goedkoopst kan. En dat is vaak in een van de opkomende economieën. Onderstaande grafiek illustreert dit patroon: de enorme groei van het vrachtverkeer van en naar wat nu 's werelds grootste vliegveld voor vracht is.

Vrachtverkeer van en naar Hong Kong

Miljoenen metrische tonnen

Bron: website Airport Council International

Offshoring begon met industriële bedrijven die delen van hun productie verplaatsten. Inmiddels weten ook veel dienstverleners de opkomende markten te vinden. De kwaliteit van het personeel daar verbetert snel. In India is bijvoorbeeld kwalitatief goed IT-personeel te vinden. Er zijn volop aanwijzingen dat de opkomst van deze landen een drukkend effect heeft gehad op de loonvorming in de welvarende landen. Het feit dat de inflatie bij ons al vele jaren heel bescheiden is, heeft hier alles mee te maken.

De laatste jaren hoor je dat offshoring zijn beste tijd gehad heeft. De regie over naar het buitenland verplaatste productie zou vaak falen en de loonkosten in de opkomende economieën stijgen. Onze inschatting is dat hiervan soms sprake is, maar dat dit het grote beeld (dat offshoring niet is weg te denken) nauwelijks verstoort.²⁷

De bundeling van de krachten van de IT-revolutie en van offshoring brengt veel teweeg. Dankzij dit duo is veel routinematig werk verdwenen. Uit het citaat van het CPB hiervoor blijkt wel dat routinematig werk tegenwoordig niet meer identiek is aan laagbetaald werk. Veel laagbetaald werk vereist fysieke nabijheid en een menselijke blik. Denk aan de bejaardenverzorger, de aspergesteker en de schoonmaker. Bij routinematig werk gaat het steeds vaker om banen in de middenklasse. En dat schuift verder op.

We verwijzen naar een studie van Frey en Osborne. Daaruit blijkt dat in de VS ongeveer 47% van een lijst van

702 beroepen de kans loopt te verdwijnen omdat computers het werk gaan overnemen.²⁸ Computers kunnen alleen routinematig werk over nemen. Maar de definitie van wat routinematig is, is volgens het rapport voortdurend aan het verschuiven. Wat vandaag niet-routinematig is, kan dat morgen wel zijn. Dat heeft vooral te maken met de beschikbaarheid van data en de verwerking ervan door computers. Big data is op dit moment een begrip dat staat voor een nieuwe ontwikkeling die de wereld gaat veranderen.

Als je een auto van heel veel data en van krachtige computers voorziet, wordt de chauffeur vanzelf overbodig. De computer begrijpt elke situatie en handelt adequaat. Met big data kan een arts in de toekomst beter diagnosticeren. En, dichterbij huis: waarom zou een rapport als dit niet door een goed geïnformeerde computer kunnen worden vertaald en misschien op een gegeven moment ook worden geschreven?²⁹ In het rapport van Frey en Osborne wordt gekeken naar zaken als sociale intelligentie, creativiteit en de complexiteit van de werkomgeving. Hoe minder deze aspecten bij een beroep van belang zijn, des te groter is de kans dat de automatisering spoedig zal toeslaan. En omgekeerd: De kleuterjuf, de politicus en de dominee blijven nog wel even buiten schot.

Door het samenkomen van de krachten van de IT-revolutie en van offshoring verdwenen de afgelopen decennia veel banen in de welvarende landen. Een mooie bijvangst van dit proces was dat bedrijven er goedkoper door zijn gaan produceren. Dat is winst die in de portemonnee komt van de ondernemer (of aandeelhouder), of in die van de werknemer of van de consument. Dat laatste geldt als producten goedkoper en/of beter worden; zo koopt u vandaag voor hetzelfde geld een veel betere computer dan tien jaar geleden.

Het gevolg van deze bijvangst is dat de economische groei een duw in de rug krijgt, in de eerste plaats in de opkomende economieën, maar ook in de welvarende landen. Het leidt tot flinke verschuivingen in de consumptiepatronen in de *emerging markets*. Wie de armoede ontstijgt, zal na verloop van tijd in zijn basisbehoeften kunnen voorzien en nog middelen overhebben. De extra inkomsten worden op een gegeven moment uitgegeven aan brommers, koelkasten en mobiele telefoons en later

aan woninginrichting en vakanties etc. En die nieuwe vraag leidt daar weer tot de creatie van nieuwe vormen van werkgelegenheid. Er komen voortdurend nieuwe banen bij. Schumpeter heeft dus toch gelijk. Creatieve destructie bestaat; banen gaan en banen komen.

(Im)mobiel

Moet de conclusie inderdaad zijn dat er niets nieuws onder de zon is en dat creatieve destructie van alle tijden is? Ja, maar dat is niet hele verhaal. Er richten zich op dit moment namelijk wel heel veel pijlen op de middenklassers in de welvarende landen.

Bedrijven zijn minder plaatsgebonden dan ze ooit zijn geweest. Veel technologie kan overal worden toegepast. De verspreiding ervan gaat meestal razendsnel omdat verplaatsing van kennis vaak weinig meer is dan een paar aanslagen op een toetsenbord. Offshoring heeft dan ook op grote schaal plaatsgevonden en is niet meer weg te denken. De steeds vaardiger wordende Chinese en Indiase werknemers zijn concurrent van de Nederlandse middenklasser op de arbeidsmarkt.

Kapitaal is tegenwoordig supermobiel, het vliegt voor onvoorstelbaar grote bedragen ongehinderd real time van hot naar her, op zoek naar het hoogste rendement. De internationale belegger heeft de krediet- en eurocrisis overleefd en kan weer 'winkelen', waar en wanneer hij maar wil. De beurskoersen varen er wel bij. Dat maakt bedrijven die niet dansen naar de pijpen van deze beleggers kwetsbaar. Het gevolg is opwaartse druk op de winsten en neerwaartse op de loonkosten.

Werknemers uit armere landen zijn, door armoede gedwongen, vaak ook mobiel. Zo werkten bijvoorbeeld in 2012 10,5 miljoen Filipino's in het buitenland. Zij hebben er vaak veel voor over om een iets groter deel van de welvaarts-cake en dus ook van de banen in de welvarende landen te bemachtigen.

Aan de andere kant van het loongebouw is voor topmanagers de afgelopen decennia een mondiale markt ontstaan. De manier van belonen is in deze periode veranderd, met veel meer ruimte voor variabele beloningen. Daardoor

kunnen zij scherp aan de wind zeilen. Hun eigen beloning zal vaak mede afhangen van de mate waarin ze (loon) kosten in de hand houden.

Ook de consument is mobieler geworden. Distributie-technieken zijn de afgelopen decennia enorm verbeterd. Grensoverschrijdend betalen is veel simpeler, sneller en goedkoper geworden (o.a. dankzij de euro en IBAN). Als we boodschappen doen, kijken we lang niet altijd of er *Made in Holland* op het etiket staat. Het prijskaartje is meestal veel interessanter. Als we een vakantiereis op internet boeken, besparen we kosten. Maar de banen van medewerkers van reisbureaus komen erdoor op de tocht te staan.

De steeds terugkerende elementen bij deze opsomming zijn snelheid en mobiliteit. Dat maakt de periode waarin wij leven tot een bijzondere tijd. Bijna alles is beweeglijk tegenwoordig, maar werknemers met middenklasse-banen in de welvarende landen zijn dat vaak niet. Zij zijn gewend geraakt aan het comfort van een baan met een behoorlijke baan zekerheid. Dat maakt hun positie kwetsbaar, qua inkomen, maar ook omdat die baan zekerheid steeds meer een schijnzekerheid is. Meebewegen is nodig voor wie niet gemangeld wil worden.

Ranglijst *Global Connectedness Index*

Nederland	1
Singapore	2
Luxemburg	3
Ierland	4
Zwitserland	5
VK	6
België	7
Zweden	8
Denemarken	9
Duitsland	10
VS	20

Bron: DHL, *Global Connectedness Report 2012, 2013*

Dat geldt voor Nederland nog sterker dan voor andere landen. Nederland is een heel open economie. Op de ranglijst van de *Global Connectedness Index* (GCI), die de verwevenheid van landen met het buitenland meet, staat ons land zelfs op de eerste plaats.

Is het nog erger?

Thomas Piketty heeft een somber beeld geschetst van de wereld waar we naar toe gaan als er niet ingegrepen wordt. Hij voorziet dat in onze samenleving de rijken, en dan vooral degenen die over grote vermogens beschikken, steeds rijker worden ten koste van de rest. Het rendement op vermogen is voortdurend hoger dan de economische groei. Dat betekent dat het loonaandeel in het nationale inkomen steeds kleiner wordt. Vooral voor de VS voorziet hij een extreem scheve inkomensverdeling. Het aandeel van de superrijken in de nationale inkomens neemt steeds verder toe. Daardoor zal zich meer en meer vermogen bij deze groep opstapelen. Piketty ziet dat als een soort natuurwet die alleen te tackelen valt met stevige tegenmaatregelen door overheden.

Zijn redenering is aanvechtbaar. Het ligt niet voor de hand dat als kapitaal zich steeds meer ophoopt, de kapitaalopbrengsten langdurig hoger blijven dan de economische groei. Wij hebben, oud als we zijn, nog meegemaakt dat in Nederland het andere uiterste werd gevreesd. De arbeidsinkomensquote zou in de jaren zeventig tot zulke hoogtes stijgen, dat er voor ondernemers niets meer te

verdienen zou zijn. Dat zou het ondernemingsklimaat verpesten. Maar in de economie keert altijd op enig moment de wal het schip. Als werknemers heel duur worden, zullen ondernemers proberen het werk met minder werknemers te doen. Dat gebeurde in die periode, tot het Akkoord van Wassenaar in 1982 de rust deed terugkeren.

Maar het omgekeerde geldt ook. Als er steeds meer vermogen in een samenleving komt, zal het rendement op dat vermogen vanzelf gaan dalen. Je kunt in de economie zelden lijnen zonder meer doortrekken. Bovendien zorgen, in elk geval in Nederland, de erfbelasting en de vermogensrendementheffing voor een forse afroaming van inkomsten uit vermogen.

We geloven dus niet in een natuurwet die ervoor zorgt dat de arbeider uitgekleeft wordt ten gunste van de kapitalist. We zijn er wel van overtuigd dat de veranderingen die afgedwongen worden door de opkomst van nieuwe regio's en nieuwe technologieën nog lang niet uitgewerkt zijn.

Steeds weer andere landen melden zich aan de poort als nieuwe opkomende economieën. Op dit moment zie je bijvoorbeeld een aantal Afrikaanse landen aan de weg timmeren, maar ook een aantal landen in andere regio's die ooit ontwikkelingslanden heetten.

Bovendien zijn de technologische mogelijkheden die nog tot ontwikkeling moeten komen talloos. Denk aan robotisering. En aan de al genoemde *big data*. Denk aan transportmogelijkheden met behulp van drones en aan auto's zonder chauffeur, waar Google al druk mee aan het experimenteren is. Op je dna-paspoort afgestemde medische behandelingen komen eraan. Technologische vernieuwing zorgt ook de komende jaren ervoor dat steeds meer werk routinewerk wordt. Routinewerk wordt op enig moment door apparaten overgenomen.

Of overdrijven we?

Intuïtie en zelfkritiek zijn op zijn tijd belangrijk. Past het verhaal van de krimpende middenklasse wel bij wat wij om ons heen zien? Interessant is wat we lezen in de *Wall Street Journal*.³⁰ De auteurs van het in de voetnoot

genoemde artikel vragen zich in het geval van de VS af of het klopt dat Jan Modaal er reëel niet op vooruit is gegaan vergeleken met dertig jaar geleden. Loonstatistieken lijken dat te bevestigen. Maar kijk om je heen, schrijven zij, en je ziet dat mensen langer leven, smartphones hebben, minder uitgeven aan basisgoederen, betere medische zorg hebben en veel meer vliegreizen maken. Het artikel wijst erop dat die loonstatistieken je op het verkeerde been zetten. Als je kijkt naar reële lonen, corrigeer je voor inflatie. En die inflatie wordt overschat omdat het lastig is productverbeteringen te meten. Bovendien worden macro-loondata gedrukt door de komst van steeds meer vrouwen en immigranten op de (onderkant van de) arbeidsmarkt.

De moraal is natuurlijk dat het wel meevalt in de VS. Dat zou wat ons betreft een foute conclusie zijn. Arme mensen worden er veel minder oud dan rijke. En volgens het U.S. Census Bureau is het percentage Amerikanen dat onder de armoedegrens leeft sinds 2000 is gestegen van 12 naar 15%. Eerder zagen we al dat er daarnaast sprake is van *job polarization* in de VS. Juist in dit land is wel degelijk sprake van een groeiend economisch en sociaal probleem.

Afsluiting

We hebben gepoogd het verhaal over het verzwakken van de positie van de middenklasse van verschillende kanten te belichten. De data over het verdwijnen van middenklasse-banen en het verhaal erachter (over innovaties en offshoring) zijn overtuigend en voldoende zwaarwegend om alert te zijn.

Het gaat om een trend die vooralsnog niet onderbroken wordt omdat offshoring en de ICT-ontwikkelingen gewoon doorgaan. We willen wel waarschuwen voor zowel overdrijving als voor onderschatting. Het probleem kan niet met wat ad-hoc observaties weggewuifd worden. Maar anders dan Piketty geloven we niet dat we te maken hebben met kapitalisten die arbeiders verzwelgen.

We moeten er bovendien voor waken alle landen over één kam te scheren. Boeiend is het verhaal van Duitsland.³¹ Daar is sinds 2005 sprake van een forse stijging van de aantallen werkenden. Veel mensen die afhankelijk waren van de sociale voorzieningen hebben een baan gevonden. Werkgevers kregen de ruimte om lonen te verlagen.

Dat zorgde ervoor dat ze meer mensen gingen aannemen tegen lonen die nog altijd hoger waren dan de uitkeringen. Dat heeft geleid tot een *verkleining* van inkomensverschillen. Wellicht is dit een overgangseffect en zullen op den duur de inkomensverschillen weer toenemen. Maar dan is het wel een overgangseffect dat al bijna tien jaar gaande is.

In het laatste hoofdstuk gaan we in op beleidsmatige aspecten.

22 Lijst met 156 landen.

23 Deze landen scoren zeer hoog op de Freedom of Choice Index van de Verenigde Naties (UNDP, *Human Development Report 2014*).

24 Dat een democratische traditie meetelt, blijkt wel uit het gegeven dat Wit-Rusland, Montenegro en Roemenië achtereenvolgens op de plaatsen 66, 80 en 90 staan in het *World Happiness Report 2013*.

25 Citaat Sylvester Eijffinger op www.mejudice.nl: "Mijn verklaring voor de politieke instabiliteit en polarisatie, zowel in de Verenigde Staten als in Europa, is dat de middenklassen zich van alle klassen het meest bedreigd voelen door de toenemende globalisering... Daardoor wordt het electorale midden bij verkiezingen steeds dunner en wordt het ook moeilijker om stabiele en daadkrachtige regeringen in de westerse democratieën te vormen."

26 CPB 2012. (Zie voetnoot 1)

27 Zie bijvoorbeeld met betrekking tot Nederland het artikel in *Het Financieele Dagblad* van 3 april 2014, getiteld 'Offshoring in industrie zet onverminderd door'.

28 Frey, C.B. en M.A. Osborne: *The future employment: how susceptible are jobs to computerisation?*, 2013.

29 Persbureau Associated Press is begonnen nieuwsberichten over kwartaalcijfers van bedrijven door een computer te laten schrijven. Zie <http://automatedinsights.com/ap/>

30 Boudreaux, D.J. en M.J. Perry, 'The Myth of a Stagnant U.S. Middle Class', *WSJ*, 23 januari 2013.

31 Kraemer, J. en J. Werner, 'Germany becomes more equal', *Economic Insight Commerzbank*, 19 mei 2014.

beleid 4

Dit is geen wetenschappelijk rapport, maar een terreinverkenning. We hebben niets bewezen. Wel is een aantal zaken aannemelijk geworden.

Zo zijn er goede redenen om te onderschrijven dat een vitale samenleving niet zonder een substantiële middenklasse kan. Aristoteles heeft 2300 jaar geleden geschreven dat in de ideale samenleving de middenklasse aan de macht is. Dat gaat te ver. Toch zagen we dat enigszins egalitaire samenlevingen vaak wel innovatief, welvarend en gelukkig zijn.

Ook vinden we dat de werkgelegenheid van middengroepen onder druk staat. En dat komt maar gedeeltelijk door opwaartse mobiliteit van werknemers. Ontwikkelingen die met technologische vernieuwing en globalisering te maken hebben, verklaren deze uitholling. We keken ook naar een veel meer op de voorgrond tredend onderwerp, namelijk de uitholling van *inkomens* van de middenklasse. Daar is het beeld genuanceerder dan bij de banen: het varieert fors, afhankelijk van naar welk land en welk tijdperk je kijkt.

Ook in Nederland lijkt de middenklasse onder druk te staan. Die druk wordt zichtbaar in de ontwikkeling van het aantal banen van deze groep en/of van hun inkomens. Al langer is sprake van druk, maar zolang de economie en daardoor de werkgelegenheid groeide, leidde dat niet tot een absolute daling van de werkgelegenheid van de middenklasse. Lange tijd nam alleen het *aandeel* van de middengroep in de totale werkgelegenheid wat af. We zagen een relatieve verslechtering, maar (nog) geen absolute. Sinds de Grote Recessie staat de economische

groei echter onder druk – in Nederland meer dan in veel andere (Noordwest-)Europese landen. Het bruto binnenlands product van Nederland lag in het tweede kwartaal van dit jaar nog altijd zo'n 2½% onder het niveau van de eerste helft van 2008. Mede door deze krimp is de werkgelegenheid (in arbeidsjaren) in de voorbije vijf jaar 4½% afgenomen. In de periode 1996-2008 was er nog een stijging van ruim 12%. Het aantal werklozen is onder gemiddeld geschoolden sinds 2008 procentueel het meest toegenomen. Mede daardoor is het thema van de kwetsbare middenklasse meer in de schijnwerper gekomen.

Door de technologische ontwikkelingen en de globalisering lijkt de druk op de middenklasse in de toekomst toe te nemen. De vraag is nu of we daar iets tegen kunnen doen en, zo ja, wat? We kijken eerst naar fiscale opties omdat die dankzij Piketty op dit moment in het centrum van de belangstelling staat.

Fiscale interventie

Piketty heeft hardhandig een stempel gedrukt op de internationale discussie over de toekomst van de middenklasse. Hij stelt dat fiscale ingrepen nodig zijn om de groeiende ongelijkheid tegen te gaan. Herverdeling van inkomens is dus zijn invalshoek. Wij zijn bang dat door de discussies rond Piketty teveel het beeld is ontstaan dat

het in alle welvarende landen één pot nat is. Dat is niet zo, hebben we laten zien. En daarom moeten we ook niet te gemakkelijk roepen dat overal belastingtarieven omhoog moeten om 'inhalige' vermogensbezitters aan te pakken. De afgelopen decennia hebben geleerd dat hoge belastingtarieven tot allerlei vormen van ontwijkend gedrag leiden. Denk in de Nederlandse situatie bijvoorbeeld aan ouders die hun kinderen bij leven schenken in plaats van te wachten tot na hun dood.

Voortbordurend op de Nederlandse situatie is bovendien de vraag of aanhoudend grotere inkomens- en bezitsverschillen niet nu al teniet worden gedaan door ons progressieve belastingstelsel. Wie in Nederland vermogen opbouwt, ziet de fiscus wel erg vaak langs komen. Dat geldt ook voor middenklassers.

Wie werkt, verdient een inkomen en betaalt daarover belasting. Ons hoogste marginale tarief voor de inkomstenbelasting is 52%. Wie in de gelukkige omstandigheid verkeert dat hij kan sparen, moet als zijn appeltje voor de dorst boven een zeker bedrag komt vermogensbelasting betalen. Let wel, dat is over geld waarover al inkomstenbelasting is betaald. Dat geld wordt zo voor de tweede keer belast. Vermogens worden elk jaar namelijk belast voor 1,2%. Met een inflatie van gemiddeld rond 2% wordt daar dus elk jaar op voorhand ruim 3% van afgeknabbeld.³² Wie al zijn inkomen uitgeeft, betaalt het niet. En stel dat deze 'kapitalist' bij overlijden vermogen door wil geven aan de kinderen. Dan is volgens Piketty het doorgeven van vermogen aan de volgende generatie oneerlijk. Het moet zwaarder belast worden dan nu gebeurt. Maar de met werken verdiende euro's worden dan wel voor de derde keer belast, nu met een erfbelasting tussen 10 en 20%.

Je kunt je afvragen of dat eerlijk is. Maar belangrijker is in het kader van dit rapport de vraag wat het voor banen in de middenklasse betekent. Het is mogelijk om door belastingverhogingen inkomenspolitiek te bedrijven, maar kun je er ook banen mee creëren? Belastingverlaging kan banen opleveren. Belastingverhogingen kunnen dat in theorie misschien ook, als vermogen extra wordt belast en de extra inkomsten doelgericht ingezet worden op banencreatie. Het valt ons echter niet mee om in deze vorm van maakbaarheid van de economie te geloven.

Vermogenden die extra belasting moeten betalen, weten vaak routes te vinden om de extra heffing te ontwijken. En voor je het weet komt de verhoging dan toch weer op het bordje van de middenklasse terecht. Die groep is nu eenmaal groter en grijpbaarder. Bovendien zien we liever de creatie van banen die op eigen kracht bestaansrecht hebben dan van banen die enkel dankzij het overheidsinfuus levensvatbaar zijn.

De ontwikkelingen in Piketty's thuisland, Frankrijk, lijken te bevestigen dat onze aarzelingen terecht zijn. De laatste jaren hebben alle Europese landen gepoogd de overheidsfinanciën op orde te brengen. Weinig landen hebben daarbij zo zwaar op belastingverhogingen geleund als Frankrijk. Wat heeft dat opgeleverd? Een groot aantal vermogende Fransen en mensen met hoge inkomens zijn, tenminste belastingtechnisch, verhuisd. Vaak naar Londen. Gérard Depardieu aanvaardde zelfs het Russische staatsburgerschap (Lenin zou zich omdraaien in zijn graf als dit hem ter ore kwam.) Piketty pleit voor een wereldwijde aanpak om dit vluchtgedrag te voorkomen. Maar belastingplannen op wereldschaal zijn nog lange tijd een utopie.

Pijnlijker is dat de Franse economie door die niet aflattende stijging van de belastingdruk wel bijzonder weinig groeidynamiek heeft. Het is op conjunctureel gebied een van de zwakste broeders van de euroklas. Die ervaring roept de vraag op of het medicijn van Piketty niet erger is dan de kwaal.

Belastingverhogingen kunnen de inkomensverdeling gelijkmatiger maken. Of een land daarvoor kiest, is een politieke kwestie. Wij zijn hier, zoals gezegd, sceptisch over. Wie vitale middengroepen wil in een snel veranderende wereld, moet die groepen weerbaarder en beweeglijker maken. Deel uitmaken van de middenklasse is geen ticket zonder einddatum. Het is een positie die onderhoud vergt.

Weerbaarheid

We beschreven in hoofdstuk 2 hoe de wereld in onze ogen aan het veranderen is. De kernwoorden waren snelheid en mobiliteit. Daar kun je niet echt voor wegvlugten. Technologische vooruitgang tegenhouden, betekent een wandeling achteruit maken naar een verleden dat voorbij is. Want wie wil weer zonder internet en smartphone leven, wie wil de kijkoperatie en de TGV afschaffen, wie wil weer in een Daffodil rijden?

Isolatie van de buitenwereld is voor Nederland evenmin een optie. We zagen in het vorige hoofdstuk dat ons land 's werelds meest met het buitenland verweven economie is. Onze afhankelijkheid van het buitenland is enorm. Kijk, als u achter uw bureau zit, maar om u heen en ontdek dat er wel heel veel aan de andere kant van de landsgrens is gemaakt. De verwevenheid is veel te groot om de deur in het slot te gooien.

Het is ook geen reële optie dat Nederlandse werkenden op loonkosten gaan concurreren met hun collega's in de opkomende economieën. Daarvoor zijn de verschillen te groot. Dat blijkt wel uit onderstaande tabel waarin enkel de loonverschillen binnen Europa in kaart zijn gebracht.

Zo kom je vanzelf tot de conclusie dat onze kansen op het gebied van kwaliteit en productiviteit liggen. En dat is een *moving target*. Een middenklasse die vitaal wil blijven in de internationale concurrentiestrijd moet in beweging

Loonverschillen binnen Europa

Loonkosten per uur in EUR (2013)

Zweden	40,10
België	38,00
Frankrijk	34,30
Nederland	33,20
Duitsland	31,30
Spanje	21,10
Slovenië	14,60
Letland	6,30
Roemenië	4,60
Bulgarije	3,70

Bron: Eurostat

blijven. Concurrentievoordelen zijn steeds minder lang houdbaar. En banen van morgen zijn anders dan die van vandaag.

Bewegen is vaak minder eng dan het op het eerste gezicht lijkt. In *Het Financieele Dagblad* van 12 juni jl. troffen we een mooi voorbeeld aan. In het artikel komt het proefschrift van Ebel Berghuis (*Labour market consequences of international fragmentation of production*) aan de orde. Hij concludeert dat offshoring onze arbeidsmarkt niet bedreigt. Door offshoring verdwijnen natuurlijk banen, maar er komen ook nieuwe bij. Nederlandse bedrijven die voor offshoring kiezen, gaan vaak ook meer produceren en productieprocessen opknippen. Door de nieuwe aanpak ontstaan in Nederland allerlei nieuwe banen die te maken hebben met de regie over de buitenlandse activiteiten (planners, vertalers, juristen, transporteurs etc.). Een mooi voorbeeld van Schumpeteriaanse dynamiek. Het vereist natuurlijk wel dat het Nederlandse onderwijs goed opgeleide mensen aflevert.

Méér en anders leren

Om de beroepsbevolking goed te positioneren voor de toekomst is over een breed front beter onderwijs nodig. Daarvan zal ook de 'kwetsbare klasse' profiteren.

We hebben gezien dat de vraag naar hoogopgeleiden meer is toegenomen dan het aanbod ervan. Zou de middenklasse kunnen profiteren van de stevige vraag naar

hogeropgeleiden? Lukt het hun om de sprong 'naar boven' te maken? Dat hangt ervan af. Het aanbod van hogeropgeleiden neemt al langere tijd flink toe. Dat is ongunstig voor mensen met een gemiddelde opleiding, want die moeten dan achter in de rij aansluiten. Aan de andere kant neemt ook de vraag naar hogeropgeleiden toe en het lijkt erop zal die vraag blijft toenemen. Dat biedt kansen voor de middengroep. Om de sprong naar boven te kunnen maken, zal de middenklasse zich hogere kwalificaties eigen moeten maken. Anders zullen ze waarschijnlijk afzakken naar de lagere-inkomensgroep.

Om te voorkomen dat ook in de toekomst de middenklasse in de knel zit, moeten de kwalificaties van deze groep omhoog. Sleutelbegrippen zijn 'kennis' en 'kunde'.

In het rapport *Naar een lerende economie* stelt de WRR³³ dat we in een steeds complexere wereld leven. Om goed te kunnen voorsorteren op de (onzekere) toekomst moeten we het 'verdienvermogen' van de economie versterken. Het WRR-rapport gaat trouwens niet over de kwetsbare middenklasse (hoewel dit onderwerp wel ter sprake komt), maar wil aanbevelingen doen voor verdere, duurzame economische groei in ons land. Enkele aanbevelingen zijn van belang voor het probleem van de 'kwetsbare klasse'.

Het rapport spreekt over het belang van 'responsiviteit'. Dat is de vaardigheid om snel en adequaat in te spelen op nieuwe omstandigheden – van mensen, bedrijven, organisaties en overheden. Dit wordt toegelicht aan de hand van drie kernbegrippen, namelijk:

- ▶ veerkracht (goed schokken kunnen opvangen),
- ▶ adaptatie (soepel kunnen aanpassen aan nieuwe omstandigheden), en
- ▶ een proactieve houding (leren van fouten, anticiperen).

Het gaat om het creëren van een 'lerende economie'. Essentieel daarbij is het bevorderen van kenniscirculatie. Kenniscirculatie is méér dan het bevorderen van de kennis-economie. Het gaat niet alleen om het produceren van nieuwe kennis, maar óók om het beter gebruiken van bestaande kennis. Belangrijk is het beter kunnen signaleren, opnemen en gebruiken van kennis.

Handelingen die op regels zijn gebaseerd, zullen steeds meer worden geautomatiseerd. Maar complexe probleemoplossing en communicatie blijven voorlopig mensenwerk, schrijft de WRR. Deze tijd vraagt dan ook om andere vaardigheden. Welke zijn dat dan? 'Vaardigheden van de 21e eeuw' zijn: samenwerken, creativiteit, ict-geletterdheid, communiceren, probleemoplossend vermogen, kritisch denken en sociale en culturele vaardigheden.³⁴ De Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid (AWT) wijst op de noodzaak dat innovatieve vaardigheden méér worden gebruikt.³⁵ Veel hogeropgeleiden, zo meent de AWT, gebruiken deze vaardigheden niet, terwijl ze door hun niveau wel de potentie zouden hebben.

Uit beide rapporten halen we enkele aanbevelingen.

- ▶ Meer investeren in jonge kinderen, want dat loont. Vroege educatie blijkt vruchten af te werpen: de extra kosten worden later dubbel en dwars terugverdiend. Mede daarom gaan in veel andere landen kinderen al vanaf hun derde naar een vorm van voorschool.³⁶
- ▶ Meer aan 'talentmanagement' doen: individualisering van het onderwijs helpt de talenten van leerlingen meer tot hun recht te laten komen, om hun creativiteit te stimuleren.
- ▶ Bij veel gemiddeld opgeleiden zit waarschijnlijk onbenut potentieel. In het middelbaar onderwijs zou daarom meer aandacht moeten zijn voor kenniswerkersvaardigheden (innovatieve vaardigheden). Dat bevordert bovendien de doorstroming naar het hoger onderwijs.
- ▶ Het opleidingsniveau van leerkrachten, dat gaandeweg is gedaald, moet weer omhoog. Er zijn inmiddels al enkele maatregelen genomen, maar het is de vraag of die voldoende zullen zijn.
- ▶ De deelname van volwassenen aan het onderwijs is in Nederland lager dan elders. Met het oog op 'levenslang leren' moet deze deelname omhoog. Zeker als je bedenkt dat de pensioenleeftijd naar 67 gaat (in 2021), en waarschijnlijk daarna geleidelijk verder wordt verhoogd.
- ▶ De sociale zekerheid moet bijdragen aan een betere arbeidsparticipatie. Het moet gaan om 'preparing' in plaats van 'repairing'. De onlangs genomen maatregelen rond de ontslagvergoeding (naar transitievergoeding) gaan al in die richting.³⁷ De socialezekerheidsregelingen moeten helpen dat de overstap naar een andere baan aantrekkelijk is en soepel kan verlopen.

Ten slotte

We hebben geïllustreerd dat er veel pijlen op de midden-groepen in de welvarende landen worden afgevuurd. Kijkend naar banen is dat beter zichtbaar dan wanneer inkomens in beeld komen. *Job polarization* bestaat. Het zou interessant zijn nog eens te onderzoeken wat de invloed is op conjunctuercycli. Wordt het inderdaad steeds moeilijker om in opgaande fases nieuwe middenklasse-banen te creëren? Je zou het denken. In elk geval hebben ondernemers anno 2014 veel te kiezen als ze meer en/of anders willen produceren. Westerse werknemers kunnen er daarom maar beter van uitgaan dat nieuwe banen niet automatisch naar hen toe komen. Baanzekerheid is een illusie in het huidige economische klimaat.

Voor mondiale ontwikkelingen kunnen we niet straffeloos de ogen sluiten. Het is slimmer erop in te spelen. In ons aanpassingsvermogen ligt onze kans om de sterke Nederlandse uitgangspositie te verzilveren (we horen bij een groepje toptanden, zagen we in hoofdstuk 3).

Dat betekent accepteren dat ook in de economie geldt dat beweging nodig is om gezond te blijven. In de autobranche is een middenklasser van 25 jaar geleden een totaal andere auto dan zijn soortgenoot vandaag. Het werk van een bankeconoom 25 jaar geleden is onvergelijkbaar met dat van een collega anno 2014. Over 25 jaar zullen bank-economen dat opnieuw constateren; en niet alleen zij. We zijn bezorgd over de verleiding om het comfort van de verzorgingsstaat als iets vanzelfsprekend te beschouwen en de status quo te zoeken. Wie dat doet, doet zichzelf en de samenleving tekort. Daarom hameren we zo op goed onderwijs. De conclusies van Ebel Berghuis in de paragraaf 'Weerbaarheid' vormen een mooi voorbeeld: offshoring leidt tot nieuwe soorten banen. Nieuwe soorten banen, dat is iets anders dan 'meer van hetzelfde'. Daarom is het zo noodzakelijk om te investeren in menselijk kapitaal. Dit is 'no regret'-beleid. Het is van belang voor de – inderdaad – kwetsbare middenklasse. Het is goed voor de Nederlandse concurrentiepositie, voor onze welvaart en uiteindelijk ook voor ons welzijn.

32 Piketty's 'natuurgewet' dat de vermogenden steeds rijker worden ten koste van de werkenden geldt als het rendement op vermogen groter is dan de groei van het BBP. Wij ramen een BBP-groei van 0,5% in Nederland in 2014. De spaarder die zijn vermogen met 3% ziet krimpen maar 1,5% rente krijgt, verliest per saldo 1,5% op dit vermogen. Voor de Nederlandse spaarder gaat de natuurgewet in 2014 dus in elk geval niet op. Overigens zal een verstandige belegger zijn vermogen spreiden. Beleggen in aandelen levert bijvoorbeeld meestal een hoger rendement op, maar is ook riskanter dan het aanhouden van een spaarrekening.

33 WRR, *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland*, 2013.

34 www.kennisnet.nl/themas/21st-century-skills/vaardigheden/benodigde-vaardigheden-voor-de-21ste-eeuw.

35 AWT, *Kiezen voor kenniswerkers. Vaardigheden op de arbeidsmarkt voor kenniswerkers*, 2013.

36 WRR (2013), blz. 213.

37 Vanaf 1 juli 2015 wordt de ontslagvergoeding vervangen door een transitievergoeding. Dit in het kader van de hervorming van het ontslagrecht en de Werkloosheidswet.

